

گونه‌شناسی منابع علوم و فنون قرائات در حوزه دانش تجوید*

محمدعلی رضایی اصفهانی** و محمد امینی تهرانی***

چکیده

از مهم‌ترین عرصه‌های مورد توجه در حوزه علوم و فنون قرائات از صدر اسلام تا کنون، عرصه دانش تجوید است. تألیفات بسیار زیادی از قرن چهارم به بعد از سوی دانشمندان اسلامی در این عرصه ارائه شده است. این تألیفات بر اساس ملاک‌های مختلف به اقسامی مانند اختصاصی مانند «نهایة القول المفید فی علم تجوید القرآن» نوشته مکی جریسی و غیر اختصاصی تقسیم می‌گردد. منابع غیر اختصاصی را می‌توان در پنج دانش لغت و زبان‌شناسی، نحو، صرف، علوم قرآنی، قرائات و علم الاصوات تقسیم نمود. منابع تحلیلی مانند «التمهید ابن جزری» و توصیفی (کاربردی و آموزشی) مانند «علم التجوید غوثانی»، منابع منظوم، تطبیقی و غیر تطبیقی، کتب شرح، کتب مصطلحات تجویدی و کتب امامیه از دیگر اقسام منابع دانش تجوید به حساب می‌آید.

تألیف کتب بر اساس سطح مخاطبان با معیارهای سن و سطح یادگیری، بررسی دیدگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) در عرصه دانش تجوید، تأثیر دانش تجوید در دانش‌های لغت، زبان‌شناسی و بلاغت، سبک‌شناسی کتب تجویدی بر اساس مؤلفان، تألیف کتاب جامع اصطلاحات تجویدی همراه با تحلیل آن و بررسی آثار شیعه در زمینه تجوید از گذشته تاکنون، از زمینه‌های مورد نیاز جهت فعالیت در حوزه دانش تجوید می‌باشد.

این نوشتار بر آن است تا با بررسی کتب مرتبط با دانش تجوید اعم از کتب شیعه و اهل سنت و در قالب اقسام فوق، به گونه‌شناسی آنها پرداخته و زمینه‌های فعالیت در این حیطه را ارائه نماید.

واژگان کلیدی: گونه‌شناسی، منابع، تجوید، قرائات، شرح، تحلیلی، منظوم

* . تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۳/۲۱ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۵/۴/۱۳.

** . استاد جامعه الصمصافی العالمیه: Rezaee@ Quranse.com

*** . دانش‌آموخته دکتری تفسیر تطبیقی جامعه الصمصافی العالمیه (نویسنده مسئول): Amini63chmail.ir

مقدمه

شیوه قرائت قرآن کریم همراه با نزول قرآن، همواره مورد توجه پیامبر اکرم ﷺ و مسلمانان بوده است. از صدر اسلام تاکنون، هر کس به فراخور حال خویش به دنبال خوشه چینی از قرآن کریم و ارتباط با آن بوده است. در همین راستا، برخی از صحابه پیامبر ﷺ و تابعین در امر قرائت قرآن کریم شهره شدند. قرائت قرآن کریم دارای ابعاد مختلفی است. جهت تکمیل قرائت، توانایی‌ها و آمادگی‌های متعددی لازم است تا یک قاری بتواند در حد توان خود، قرآن را آن گونه که پیامبر اکرم ﷺ و بزرگان دین خواسته‌اند، اجرا نماید. از جمله این مباحث و توانایی‌ها، رعایت لهجه، مخارج حروف، احکام و صفات آن بر اساس زبان عربی است که در مجموعه‌ای با عنوان دانش تجوید گردآوری می‌گردد.

قبل از آنکه مطالب تجوید به صورت دانش مستقل و در کتب مخصوص به خود ارائه گردد، علمای نحو، لغت و قرائت در کتب خود به طرح مباحث مربوط به ادای کلمات و اوصاف آنها می‌پرداختند (قدوری، ابحات فی علم التجوید، ۴۲۲ق: ۱۳). اما به تدریج، مباحث این علم جایگاه مستقلی برای خود در میان مباحث ادبی و قرائات یافت و به صورت علمی مستقل مطرح گردید. از آن زمان تاکنون کتب متعددی در این باره به نگارش در آمده است. مؤلفان این مباحث هر کدام با رویکردی خاص به طرح آنها همت گمارده‌اند و هر کدام با شیوه‌ای خاص، کتبی را تألیف نموده‌اند.

هدف از نگارش این مقاله آن است تا با بررسی رویکردهای مختلفی که در تألیف این کتب نقش داشته است، به تقسیم‌بندی و گونه‌شناسی منابع این دانش پرداخته شود. از اهداف مهم مقاله حاضر، منبع‌شناسی دانش تجوید به صورت تحلیلی برای علاقه‌مندان به این علم است و در عین حال، خلاهای موجود و زمینه‌های مناسب برای ادامه فعالیت در این دانش را برای مشتاقان روشن می‌نماید.

مفهوم‌شناسی

«تجوید» در لغت به معنای نیکو کردن و تحسین و در اصطلاح، عبارت است از تلفظ هر حرفی از مخرج آن، با در نظر گرفتن و رعایت حق حرف (صفات ذاتی که لازمه حرف است) و مستحق حرف (احکام و صفات عارضی که بر اثر ترکیب حروف ناشی می‌شود) (حبیبی و شهیدی پور، روان خوانی و تجوید قرآن کریم، ۱۳۷۳: ۹۶).

برخی نیز این گونه به تعریف تجوید پرداخته اند که تجوید صحیح خواندن قرآن و خوب اداکردن حروف و شناختن وقف‌هاست (معینی، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ۱۳۸۹: ۴۷۷/۱). مراد از کتب تجویدی، کتبی است که درباره الفاظ قرآن کریم از حیث نحوه تلفظ آنها و اصول حاکم بر تلفظ آنها بحث می‌نماید. ابن جزری در تعریف تجوید می‌نویسد: تجوید آرایه تلاوت و پیرایه قرائت و اعطای حقوق حروف به آنها و حفظ و ترتیب و مراتب آنها و باز آوردن حرف به مخرج و اصل آن و پیوستن آن به نظیرش و تصحیح لفظ و تلطیف زبان با نظر به صیغه و ساختمان هر کلمه بدون اسراف و تکلف و افراط است (ابن جزری، النشر فی القرائات العشر، بی‌تا: ۱/ ۲۱۱). همه این تعاریف به یک جهت اشاره دارد و آن، شیوه صحیح تلفظ الفاظ قرآن کریم است. هرچند زاویه دید و شیوه بیان در ظاهر مختلف می‌باشد.

۱- سیر تطور تألیفات

درباره نخستین تألیف در دانش تجوید، اقوالی وجود دارد که در ذیل به معرفی و تحلیل آنها اشاره می‌گردد.

۱-۱- قصیده خاقانی

غانم قدوری درباره نخستین اثر تجویدی می‌نویسد:

برخی از کسانی که درباره دانش تجوید کتاب نوشته‌اند، درباره به وجود آورندگان این دانش صحبت کرده‌اند. برخی از آنان واضح علم تجوید را ائمه قرائات می‌دانند. درباره اولین کسی که در این باره کتاب نوشته است، اختلاف است. قولی می‌گوید: ابومزاحم خاقانی و قول دیگری می‌گوید: موسی بن عبید الله مقری بغدادی. بعضی از آنان گفته‌اند: ائمه قرائات، زمانی که عرب با عجم مخلوط شد و زبان عربی فاسد شد، به سبب محافظت بر کتاب الهی به تدوین این علم پرداختند و اولین کسی که به صورت جداگانه درباره تجوید کتاب نوشت، موسی بن عبید الله بن خاقان بغدادی، متوفای سال ۳۲۵ قمری است (قدوری، ابحاث فی علم التجوید، ۱۴۲۲ق: ۱۱).

قصیده ابو مزاحم موسی بن عبید الله بن یحیی مشهور به خاقانی اولین اثری است که به صورت منظوم در این باره انشاد شده است. این قصیده در علم تجوید شهرت به‌سزایی دارد. البته برخی از مباحث مربوط به تجوید مانند مخارج و صفات حروف، قبلاً در کتاب سیبویه

آمده است (ستوده‌نیا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، ۱۳۷۸: ۳). قصیده وی به قصیده الرائیه نیز معروف است. از جمله ویژگی‌های این قصیده آن است که در آن، لفظ «تجوید» به عنوان نامی اصطلاحی برای این دانش به کار نرفته است. خاقانی به جای کلمه «تجوید» از واژه «حسن» و مشتقات آن استفاده نموده است. وی در بیت پنجم آورده است که «ایا قاری القرآن احسن اداءه» و در بیت هفتم چنین سروده است که «فقد قلت فی حسن الاداء قصیده» (ستوده‌نیا، مقاله خاستگاه و تطور علم تجوید، ۱۳۹۲: ۱۷۳).

ابن جزری درباره خاقانی می‌نویسد: وی در قرائت کسایی امام و ضابط بود. بسیاری از افراد متبحر مانند احمد بن نصر شذایی، محمد بن شنبوذی و دیگران نزد او قرائت کرده‌اند. پدر و جد وی از وزیران حکومت بنی عباس بودند. همچنین برادر وی، ابوعلی محمد بن عبید الله نیز از وزرای بنی عباس بود. ابومزاحم خاقانی دنیا را ترک کرد و همت خود را در روایت حدیث به کار گرفت و برای مردم اقراء می‌نمود و به سنت پیامبر ﷺ تمسک می‌کرد. در عربی متبحر و سراینده اشعاری زیبا بود (ابن جزری، غایة النهایة، ۲/ ۳۲۱).

۱-۲- الادغام الكبير مازنی

برخی از منابع، از کتاب «الادغام الكبير» ابو عمرو بن العلاء زبّان بن عمّار تمیمی مازنی بصری (م ۱۵۴ هـ.ق) به عنوان نخستین کتاب تجویدی یاد می‌کنند. نسخه‌ای خطی از این کتاب در دانشگاه ریاض موجود است. در این کتاب، مواضع ادغام کبیر در قرآن بیان شده است (اقبال، فرهنگ نامه علوم قرآن، ۱۳۸۵: ۱۴۱).

بررسی

به نظر می‌رسد به لحاظ منابع موجود و در اختیار، نخستین منبع، قصیده خاقانی است، اما به لحاظ تاریخی و در صورت صحت نقل مورخان، نخستین اثر در زمینه دانش تجوید، «الادغام الكبير» ابو عمرو مازنی می‌باشد.

البته از دیدگاه برخی از محققان باید میان نخستین اثر در تجوید و نخستین کتاب جامع در تجوید تفاوتی وجود داشته باشد. نخستین کتاب جامع در این باره متعلق به مکی بن ابی طالب قیسی (م ۴۳۷ هـ.ق) است. نام این کتاب «الرعاية فی تجوید القراة» است که توسط احمد حسن فرحات تحقیق شده و توسط دار عمار اردن به چاپ رسیده است (شهیدی‌پور، خاستگاه اصطلاحات تجوید و فهرست منابع، ۱۳۹۲: ۲۳۵).

۲- گونه‌های کتب تجویدی

در این قسمت بر اساس ملاک‌های مختلفی مانند اختصاصی بودن منبع به دانش تجوید، انجام کار تطبیقی میان دانش تجوید و دیگر دانش‌ها، وجود منظومه‌های تجویدی، وجود رویکرد تحلیلی یا آموزشی و کاربردی و جمع‌آوری اصطلاحات دانش تجوید، کتب دانش تجوید معرفی و گونه‌شناسی می‌شود.

۲-۱- تقسیم‌بندی اول: کتب اختصاصی و غیراختصاصی

مراد از کتب اختصاصی تجویدی، کتبی است که در آنها با محوریت دانش تجوید به تاریخ تجوید، ضرورت رعایت تجوید، منابع مهم تجویدی، ارائه مباحث روخوانی و روانخوانی، مخارج و صفات حروف و احکام آن پرداخته شده است و موضوعات دیگری که مرتبط با علوم دیگر می‌باشد، در آن بحث نشده یا به صورت مختصر و حاشیه‌ای مطرح شده است. اما در کتب غیر اختصاصی اصولاً موضوع اصلی بحث، دانش تجوید نیست؛ هر چند به مناسبتی در ضمن مباحث کتاب به مباحث تجویدی نیز اشاره شده است. به دلیل آنکه عمده منابع معرفی شده در مقاله حاضر مرتبط با کتب اختصاصی تجوید است، در ابتدا به اقتصاد به منابع غیر اختصاصی این دانش اشاره می‌شود:

۲-۱-۱- کتب غیر اختصاصی

الف) کتب لغت و زبان‌شناسی

به دلیل آنکه در شناسایی لغات و پیدایش معنای حروف، شیوه تلفظ حروف خصوصاً در زبان عربی بسیار اهمیت دارد، عده‌ای از لغت‌شناسان به این امر توجه خاصی نمودند. از جمله این افراد، خلیل بن احمد فراهیدی (م ۱۷۵ هـ. ق) است که در مقدمه کتاب «العین»، مطالبی درباره مخارج و صفات حروف ارائه کرده است. وی مخارج حروف را به هشت مخرج حلقی، لهوی، شجریه، اسلیه، نطعیه، لثویه، ذلقیه و شفویه تقسیم کرد (فراهیدی، العین، ۱۴۰۹ق: ۱/ ۴۹).

سیر شروع کردن حروف و ترتیب ارائه لغات در العین نیز بر اساس جایگاه تلفظ حروف از حلق به سمت جلوی دهان است. بدان معنا که از حروف حلقی شروع شده و به حروف شفوی پایان می‌پذیرد. از این روش، لغت‌شناسان بزرگ دیگری مانند قالی در «البارع» (م ۳۵۶ هـ. ق)، ازهری (م ۳۷۰ هـ. ق) در «تهذیب اللغة» (ازهری، تهذیب اللغة، ۱۴۲۱ق: ۱/ ۴۲)،

صاحب بن عباد در «الحیط» (م ۳۸۵ هـ.ق) و ابن سیده در «المحکم و الحیط الاعظم» (۳۵۸ ق) استفاده کرده‌اند (فهمی حجازی، زبان شناسی عربی، ۱۳۷۹: ۱۰۲).

ابن درید ابو عباس محمد بن یزید (م ۲۸۵ هـ.ق) نیز در مقدمه «جمهره اللغه» بحثی درباره مخارج حروف و صفات آن ارائه نموده است (ابن درید، جمهره اللغه، ۱۹۸۸ م: ۱/ ۴۳).

سیوطی (م ۹۱۱ هـ.ق) در جلد اول کتاب «المزهر فی علوم اللغه و انواعها» در موضوعاتی مانند ثقیل بودن حروف کلمه در هنگام تلفظ و حروف کثیر الاستعمال، به مباحث تجویدی اشاره داشته است (سیوطی، المزهر فی علوم اللغه و انواعها، ۱۴۲۶ ق: ۱/ ۱۶۰).

از کتاب‌های مهم فقه اللغه، «دراسات فی فقه اللغه» صبحی صالح است. وی در قسمت‌هایی از کتاب خود به مباحث تجویدی و نحوه تلفظ آنها نزد قبیله‌های مختلف عرب اشاره دارد. نبر همزه نزد قبیله بنی تمیم، تفاوت ادغام، تلفظ بعضی از حروف و تفاوت در اماله و فتحه ما بین در نزد قبیله بنی تمیمی و قریش از جمله مباحث تجویدی در این کتاب است (صالح، دراسات فی فقه اللغه، بی تا: ۷۷، ۸۰، ۹۱، ۱۰۱).

محمود فهمی حجازی در کتاب زبان شناسی عربی، به مباحثی همچون لهجه‌ها و تلفظ‌ها در زبان عربی و قانون‌های آوایی پرداخته است (فهمی حجازی، زبان شناسی عربی، ۱۳۷۹: ۲۱۳ و ۱۸۹).

ب) کتب نحوی

ابوبشر، عمرو بن عثمان معروف به سیبویه (م ۱۸۰ هـ.ق) در اثر مهم نحوی خود با نام «الکتاب»، قسمتی از آن را به مباحث آوایی اختصاص داده است. روش طرح مخارج حروف در این اثر، تقریباً همانند روش خلیل بن احمد فراهیدی است. منظور سیبویه از مخرج، نقطه اتصال دو عضو هنگام تلفظ حروف است؛ برای مثال، مخرج «ن» یعنی محل اتصال تیغه زبان و لثه (اندکی بالاتر از دندان‌های پیشین). وی در کتاب خود به اقسام مخارج حلقی، مخارج موجود در دهان و صفات حروف اشاره می‌نماید.

وی در بخشی از آخر کتاب خویش می‌نویسد: «این باب مربوط به تعداد حروف عربی و مخارج حروف، حروف مهموسه، مهجوره ... است. اصل حروف عربی بیست و نه حروف است. همزه، الف، هاء و ...» (سیبویه، الکتاب، بی تا: ۲/ ۴۸۸).

از این عبارت روشن می‌شود که سیبویه الف را نیز به عنوان یکی از حروف عربی به شمار می‌آورد.

ابوعباس محمد بن یزید مبرد (م ۳۲۱ هـ. ق) در کتاب «المقتضب» در ضمن بحثی مستوفی درباره ادغام به مخارج حروف و صفات آن اشاره کرده است (مبرد، المقتضب، بی‌تا: ۱/ ۲۲۳). «سر صناعة الاعراب» ابن جنی (م ۳۹۲ هـ. ق) نیز از دیگر کتب متقدم نحوی است که نویسنده در ابتدای کتاب، به بحث از حروف عربی، مخارج و صفات آنها به صورت جداگانه پرداخته است (ابن جنی، سر صناعة الاعراب، بی‌تا: ۱/ ۵۵). «همع الهوامع فی شرح جمع الجوامع فی النحو»، از سیوطی «الاصول فی النحو» از ابن سراج (م ۳۱۶ هـ. ق) نیز از جمله کتب نحوی هستند که در ضمن مباحث خود به بیان این امر پرداخته‌اند.

ج) کتب صرفی

کتاب‌های مرتبط با دانش صرف به دنبال بحث از اقسام کلمه و تغییرات موجود در یک کلمه، از مخارج حروف نیز سخن به میان آورده‌اند. این شیوه بیشتر در کتب صرفی قدیم متداول بوده، ولی امروزه به دانش تجوید محول شده است. مباحثی که عمده کتب صرفی در کتاب‌های خود مطرح می‌نمایند، موضوع ادغام حروف، قواعد ادغام در کلمات معتل و مضاعف است که حتی در کتب امروزی این دانش نیز از آن یاد می‌شود. ابن حاجب در کتاب «شافیه» که از کتب مهم دانش صرف به شمار می‌رود، در قسمت‌هایی از آن به بحث از مخارج حروف، صفات آنها و نحوه ادغام آنها پرداخته است. رضی الدین استرآبادی (م ۶۸۶ هـ. ق) در شرح خود بر این کتاب، به تفصیل به بیان دیدگاه‌های وی و تحلیل مطالب روی آورده است «اللباب فی علل الاعراب و البناء» از عکبری (م ۶۱۶ هـ. ق) از این نمونه به شمار می‌آید.

د) کتب علوم قرآنی

۱۲۷ علوم قرآنی دانش‌هایی هستند که به منظور آشنایی با قرآن کریم قابل استفاده هستند. نزول قرآن، ترتیب، جمع، کتابت، تفسیر، قرائت، نسخ و ... از جمله موضوعات این دانش است. در این دانش ابعاد گوناگون قرآن، قرآن‌شناسی و تبیین آن بررسی می‌شود. علوم قرآنی بر خلاف معارف قرآنی بحثی بیرونی است و به درون و محتوای قرآن از جنبه تفسیری کاری ندارد (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۱: ۷).

از جمله دانش‌هایی که به شکل خاص در اوائل کتب قدیمی علوم قرآنی مورد توجه قرار می‌گرفت، دانش تجوید است.

سیوطی در کتاب «الاتقان فی علوم القرآن» نوع‌های سی‌ام تا سی و سوم را به دانش تجوید اختصاص داده است. وی در این انواع به ترتیب موضوعات اماله، فتحه، ادغام، اظهار، اخفاء، اقلاب، مد و قصر و تخفیف همزه را مطرح کرده است (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱ ق: ۱/ ۲۹۹-۳۲۰). وی ضمن نوع سی و چهارم فصلی را به مهمات مسائل تجویدی اختصاص داده است و در آن به بیان مخارج حروف، صفات آنها و حالات قرائت اختصاص داده است (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱ ق: ۱/ ۳۲۴).

آیت الله معرفت در کتاب «التمهید» هنگام بحث از لغت قرآن کریم به مخارج و صفات حروف اشاره کرده است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ ق: ۵/ ۲۲۸ - ۲۳۶).

هـ) کتب قرائات

کتاب‌هایی که در زمینه قرائات، اصول قرائات، اختلاف آنها و شیوه قرائت تدوین شده است، در ضمن مطالب خود به تجوید قرآن نیز توجه داشته‌اند. علت این امر، تأثیر تجوید در نحوه قرائات، نقاط اشتراک و اختلاف آنهاست. از سوی دیگر، هر دو علم به نطق و ادای واژگان قرآن کریم توجه ویژه‌ای دارند. از دیدگاه برخی از محققان رابطه دانش تجوید و قرائات رابطه کل و جزء است (معینی، دانشنامه قرآن کریم و قرآن پژوهی، ۱۳۸۹: ۱/ ۴۷۷)؛ بدان معنا که قسمتی از مباحث مرتبط با قرائات، در دانشی جداگانه با عنوان تجوید مطرح می‌شود.

شاطبی (م ۵۹۰ هـ. ق) (حرز الامانی و وجه التهنانی فی القرائات السبع، بی‌تا: ۱۴۶)، ابن اسماعیل (م ۶۶۵ هـ. ق) (ابرز المعانی من حرز الامانی فی القرائات السبع، بی‌تا: ۷۴۳)، نیربانی (معاصر) (الجوانب الصوتیه فی کتب الاحتجاج للقرائات، ۱۴۲۷ ق: ۵۲)، واسطی (م ۷۴۰ هـ. ق) (الکنز فی القرائات العشر، ۱۴۲۵ ق: ۱/ ۱۶۵)، ابن جزری (م ۸۳۳ هـ. ق) (ابن الجزری، النشر فی القرائات العشر، بی‌تا: ۱/ ۳۹۰)، به این موضوعات پرداخته‌اند.

و) کتب علم الاصوات یا آواشناسی

دانش آواشناسی به مطالعه و توصیف علمی آواهای زبان می‌پردازد. هر یک از دو دانش تجوید و آواشناسی هدف واحدی را دنبال می‌کنند و آن توصیف آواهایی است که در اندام‌های گفتار انسان پدید می‌آید، اما محدوده هر یک متفاوت است. دانش تجوید به

توصیف آواهای زبان عربی که در تلاوت قرآن به کار می‌روند، می‌پردازد، اما آواشناسی زبان عربی به توصیف آواهای عربی به طور مطلق می‌پردازد (ستوده نیا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، ۱۳۷۸: ۴).

نخستین اثر مهم در این زمینه از ابوعلی سینا فیلسوف و طبیب بزرگ ایرانی است. وی در رساله خود که درباره صوت شناسی با عنوان «مخارج الحروف» یا «اسباب حدوث الحروف» به نگارش در آورده، همانند یک طبیب و دانشمند آشنا به اسرار طبیعت در این باره سخن گفته است (ابن سینا، مخارج الحروف، ۱۳۴۸: ۵).

کتاب «اصوات القرآن کیف نتعلمها و نعلمها» از یوسف الخلیفه ابوبکر که در سال ۱۳۹۲ قمری توسط مکتبه الفکر الاسلامی در خارطوم به چاپ رسیده است، به صورت تطبیقی به مباحث آواشناسی و تجوید پرداخته است.

موضوعاتی که وی به ترتیب در قالب فصل‌های جداگانه به بحث نشست است، مطالعه سبب حدوث اصوات، سبب حدوث حروف و تشریح حنجره و زبان است. این مباحث پیش از ابن سینا مطرح نبوده است.

۲-۱-۲- کتب اختصاصی

همان‌طور که گذشت، کتب اختصاصی را می‌توان بر اساس ملاک‌های متعدد به اقسام مختلفی تقسیم نمود که در ادامه، در قالب تقسیم‌بندی‌های گوناگون به آنها اشاره می‌گردد.

۲-۲- تقسیم‌بندی دوم: کتب تطبیقی و غیر تطبیقی

مراد از کتب تطبیقی در این مقاله کتبی هستند که مباحث ارائه شده در آنها به شکل مقایسه‌ای و تطبیقی بین دانش تجوید و دیگر دانش‌ها می‌باشد.

۲-۲-۱- کتب تطبیقی

کتاب «علم الاصوات» از دکتر کمال بشر که در سال ۲۰۰۰ میلادی در قاهره به چاپ رسیده، از جمله منابعی است که به طور مبسوط، رویکردی تطبیقی میان دانش تجوید و آواشناسی را اختیار نموده است.

بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی به قلم محمد رضا ستوده نیا از کتبی است که دو مبحث تجوید و آواشناسی را به شکل تطبیقی مورد بحث قرار داده است. این اثر به زبان فارسی در یک جلد از سوی انتشارات رایزن در تهران در سال ۱۳۷۸ شمسی، به چاپ رسیده است.

مطالب کتاب دارای هفت فصل می‌باشد. در مقدمه به طرح موضوع، اهمیت موضوع، اهداف آن و پیشینه پرداخته شده است. اندام‌های صوتی انسان شامل اندام‌های تنفسی، تارهای صوتی، اندام‌های گویایی یا اعضای نطق و بررسی کاربرد نام دندان‌ها در علم تجوید و آواشناسی، تقسیم‌بندی اصوات عربی، مبنای تقسیم‌بندی اصوات، تقسیمات اصوات در میان دانشمندان گذشته، نقش صوتی «واو» و «یاء» در زبان عربی، توصیف صامت‌های (مصوت‌های) زبان عربی و صامت مرکب از مباحث نیمه اول کتاب به شمار می‌آید (ستوده نیا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، ۱۳۷۸: ۲۷-۵۴).

مباحث سه فصل آخر کتاب نیز توصیف اصوات از دیدگاه متقدمین و شامل توصیف جایگاه تولید اصوات عربی (مخارج حروف)، کیفیت اصوات عربی از دیدگاه علمای تجوید، صفات متضاد و صفات غیر متضاد، اصوات زبان عربی از دیدگاه آواشناسی و بررسی تطبیقی اصوات عربی همراه با توصیف همزه، هاء، عین، حاء، غین، خاء و برخی از حروف عربی است (ستوده نیا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، ۱۳۷۸: ۶۷-۱۵۱).

از دیگر کتب در این باره نوشته محمد صالح الضالع (معاصر) با نام «التجوید القرآنی دراسة صوتیة فیزیائیة» است. با توجه به تخصص وی در آواشناسی، مطالب تجویدی مطرح شده در این کتاب با تحلیل‌های آواشناسی و اصطلاح جدید نیز همراه گردیده است. وی با توجه به اینکه متخصص در دانش آواشناسی (صوت و صدا) می‌باشد، مطالب کتاب را در یک مقدمه و چهار فصل بیان کرده است:

فصل اول مربوط به بحث و جایگاه «غُنه» در تجوید قرآن است. وی در ابتدا کیفیت نطق «غُنه» و نحوه پیدایش آن را توضیح داده و در این باره قول مکی بن ابی طالب را ذکر نموده است. آنگاه محل خروج آن را با استفاده از نظرات برخی از دانشمندان همچون ابن طحان و فیروزآبادی (صاحب قاموس المحيط) بررسی کرده است.

فصل دوم به بحث اخفاء در تجوید اختصاص دارد. وی در ابتدا از نظر اصطلاح آن را تعریف نموده و توضیح داده که اخفاء مربوط به حرف «نون» می‌باشد.

فصل سوم درباره اختلاس در صداها کوتاه است. وی در ابتدا سه واژه «اختلاس، روم و اشمام» را از نظر اصطلاح معنا نموده، آنگاه وجوه اشتراک و افتراق هر کدام از آنها را بیان کرده است.

فصل چهارم به بحث «قلقه» در تجوید قرآنی اختصاص دارد. وی ابتدا دیدگاه علمای تجوید را درباره تعریف و توصیف قلقله ذکر کرده سپس آنها را نقد و بررسی نموده است (الضالع، التجوید القرآنی، ۲۰۰۲م: ۹، ۸۰، ۱۲۵ و ۱۴۱). استفاده از تصاویر متعدد جهت توضیح مطالب، ذکر اقوال و دیدگاه‌های مختلف و تجزیه و تحلیل آنها و استفاده از اصطلاحات انگلیسی جدید در زمینه آواشناسی، از ویژگی‌های بارز این اثر به شمار می‌آید.

۲-۳- تقسیم‌بندی سوم: کتب منظوم و غیر منظوم

همان‌طور که پیش از این گذشت، از نخستین منابع منظوم در این باره می‌توان به «قصیده خاقانی» درباره حسن ادای قرآن کریم اشاره نمود. نکته شایان یادآوری در این قسمت درباره منظومه خاقانی آن است که شروح زیادی بر آن از سوی دانشمندان قرائت به رشته تحریر در آمده است. شمار ابیات این قصیده به ۵۱ بیت می‌رسد. این سروده به کوشش محمد عزیز شمس در سال ۱۴۰۳ قمری به چاپ رسیده است (اقبال، فرهنگنامه علوم قرآن، ۱۳۸۵: ۶۰).

«قصیده خاقانیه» در علمای بعد از خود تأثیراتی داشته است که یکی از این آنها، ارائه آثار منظوم دیگری در دانش تجوید است. زمانی که قصیده خاقانی به دست أبوالحسن محمد بن أحمد الملطی (م ۳۷۷ هـ. ق) رسید، به عنوان معارضه با این قصیده، ۵۹ بیت انشاد نمود (قدوری الحمد، ابیحات فی علم التجوید، ۱۴۲۲ق: ۳۶) محمد بن أحمد العجلی نیز در قصیده‌ای به معارضه با قصیده خاقانی روی آورد (قدوری الحمد، ابیحات فی علم التجوید، ۱۴۲۲ق: ۳۷).

«عمدة المجید و عدة المفید فی معرفة التجوید» نوشته أبوالحسن علی بن محمد بن عبد الصمد، سخاوی (م ۶۴۳ هـ. ق) در زمره آثار منظوم تجوید است. تعداد ابیات آن ۶۴ بیت است. مضامین این قصیده به ترتیب، حقیقت تجوید، هدف آن، مخارج حروف و صفات آنها را در بر می‌گیرد. سخاوی قصیده خود را با بحث از وجوب ترتیل و دوری از خطا در قرائت قرآن به پایان می‌رساند (سخاوی، جمال القراء و کمال الاقراء، ۱۴۱۹ق: ۵۳/۱).

کتاب «التجوید و نزول القرآن» نوشته محمد بن ایوب بن عبد الظاهر حلبی حنفی تاذفی (م ۷۰۵ هـ. ق) از دیگر آثار منظوم است که سروده‌ای در بحر رجز است (اقبال، فرهنگ نامه علوم قرآن، ۱۳۸۵: ۱۴۴).

ابراهیم بن عمر بن ابراهیم شافعی (م ۷۳۲ هـ.ق) معروف به جعبری سروده‌ای با عنوان «الواضحة فی تجوید الفاتحة» دارد. وی ضمن این قصیده، مطالب تجویدی سوره فاتحه را بحث کرده است.

وی در اثر دیگری با نام «شرح القصيدة الواضحة فی تجوید الفاتحة» منظومه خود را شرح کرده است. حسن بن قاسم بن عبد الله مرادی (م ۷۴۹ هـ.ق) نیز به شرح این منظومه اقدام نموده است (اقبال، فرهنگ نامه علوم قرآن، ۱۳۸۵: ۱۴۴).

«المقدمة الجزرية» اثر ابن جزری (م ۸۳۳ هـ.ق) نامی آشنا برای محققان در علم تجوید است. این مجموعه دربردارنده ۱۰۹ بیت درباره دانش تجوید است. ابیات آغازین مقدمه جزریه چنین است:

«يقول راجی عفو ربّ سامع	محمّد بن الجزری الشّافعی
الحمد لله و صلّى الله	علی نبیه و مصطفاه
محمّد و آله و صحبه	و مقرئ القرآن مع محبّه
و بعد إنّ هذه المقدّمه	فیما علی قارئه أن یعلمه
مخارج الحروف و الصّفات	لیلفظوا بأفصح اللّغات»

(الحفیان، اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات، ۱۴۲۲ق: ۴۶).

وی در این ابیات پس از معرفی خود، حمد الهی و درود بر پیامبر ﷺ و آتش ﷻ، به معرفی این مقدمه می‌پردازد و می‌گوید: این مقدمه درباره مخارج حروف و صفات آن است تا خوانندگان این قصیده به فصیح‌ترین شکل، لغات عربی را تلفظ نمایند.

مقدمه جزریه در ابتدا به بیان مخارج حروف، صفات آن و وجوب دانش تجوید می‌پردازد. سپس به مباحث ترفیق، تلفظ حرف «راء»، «لام»، «ظاء» و موارد حرف «ظاء» در قرآن اشاره می‌نماید. احکام غنه، نون ساکن، مد، شناخت وقوف، همزه وصل از مباحث دیگر این قصیده است. این قصیده از جمله متونی است که شرح‌های بسیاری از سوی دانشمندان تجوید بر آن نگاشته شده است که در قسمت‌های بعدی به آنها اشاره می‌شود. علت نامگذاری این قصیده به مقدمه آن است که ابن جزری، این قصیده را مقدمه کتاب «الطیبة للنشر» در علم قرائات که مشتمل بر هزار بیت است، قرار داده است؛ به گونه‌ای که مقدمه‌ای برای ورود به مباحث آن به شمار بیاید (دوسری، شرح المقدمة الجزریه، ۱۴۲۵: ۱۳).

قصیده «تحفة الأطفال» از سلیمان جمزوری، در ۶۲ بیت، قصیده «إغاثة الملهوف فی عدد صفات الحروف» اثر إبراهیم سعد، در ۴۷ بیت و قصیده «القول المألوف فی أوصاف الحروف» مشهور به بیسوسیه اثر علی بیسوسی از جمله قصائد مشهور در تجوید به شمار می‌آیند (الحفیان، ا شهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات، ۱۴۲۲ق: ۴۷).

۲-۴- کتب کلی و جزئی

مراد از کتب کلی، کتبی است که در آن، عموم مباحث دانش تجوید مورد بحث قرار گرفته است و مراد از کتب جزئی، کتبی است که در آنها، بخشی از مباحث دانش تجوید با هدفی خاص نگاشته شده است.

توجه به مباحث خاص در تجوید و نگارش کتب جزئی در این باره از گذشته تاکنون مورد توجه مؤلفان بوده است. برخی از این کتب به قرار ذیل است.

۱- «الإستكمال لبیان جمیع ما یأتی فی کتاب الله عز و جل فی مذهب القراء السبعة فی التضحیم و الإمالة» اثر ابن غلبون عبد المنعم بن عبید الله حلبی ابو الطیب (م ۳۸۹هـ.ق) (اقبال، فرهنگ نامه علوم قرآن، ۱۳۸۵: ۱۴۲).

۲- «روایة الإدغام الكبير» اثر أبوعمر بن العلاء، رعینی محمد بن شریح ابوعبد الله (م ۴۷۶ هـ.ق).

۳- «تحصیل الهمزین الواردتین فی کتاب الله تعالی من کلمة أو کلمتین» اثر ابن طحان عبد العزیز بن علی بن محمد بن سلمه ابن طحان ابو الأصغ إشبیلی (م ۵۶۰ هـ.ق).

۴- «إزالة المراء فی الغین و الراء» از ابن دهان بغدادی سعید بن مبارک ابو محمد نحوی (م ۵۶۹ هـ.ق)

۵- «الإرتضاء فی الضاد و الظاء» از ابوحیان محمد بن یوسف أثیر الدین أندلسی (م ۷۴۵ هـ.ق).

۲-۵- منابع تحلیلی و وصفی (کاربردی یا آموزشی)

مراد از کتب تحلیلی، کتبی است که در آن علاوه بر بیان نکات تجویدی و شیوه تلفظ و ادای کلمات، تحلیل چگونگی تلفظ آن، بیان اقوال و استدلال‌های مفید آمده است، اما در کتب وصفی و کاربردی هدف اصلی، آموزش تجوید و ارائه روان‌تر مطالب مورد نظر است و به بیان مطالب تجویدی و ارائه چند مثال بسنده می‌شود. هر چند ممکن است در این قبیل از کتب نیز تحلیل‌ها و استدلال‌هایی مختصر وجود داشته باشد.

۲-۱-۵- کتب تحلیلی

«التمهید فی علم التجوید» از کتب معروف و متقدم در زمینه تجوید تحلیلی قرآن کریم به شمار می‌آید. نویسنده آن محمد بن محمد بن جزی (م ۸۳۳ هـ.ق) از دانشمندان پر تألیف در زمینه دانش‌های مرتبط با قرآن کریم می‌باشد. این کتاب «التمهید فی علم التجوید» با نام درآمدی بر علم تجوید با تحقیق دکتر علی حسین البواب ترجمه ابوالفضل علامی و صفر سفید رو در سال ۱۳۷۶ شمسی به چاپ رسیده است. ارائه کتابی جامع در زمینه علم تجوید، بی‌نیاز شدن اساتید دانش تجوید از مطالعه دیگر کتب از انگیزه‌های ترجمه این کتاب بیان شده است (علامی / سفیدرو، درآمدی بر علم تجوید، ۱۳۷۶: ۱۱).

«التمهید» دارای ده باب است که هر بابی خود دارای چند فصل است که مجموعاً ۲۴ فصل را شامل می‌شود. باب‌های کتاب به ترتیب درباره موضوعاتی همچون قرائت قاریان در زمان ابن جزی، معنای تجوید، اصول قرائت‌ها، معنای لحن و اقسام آن، انواع الف‌های وصل و قطع، بحث پیرامون حرکات و حروف، بیان القاب حروف و علت آنها، مخارج حروف، احکام نون ساکن و تنوین و وقف و ابتدا می‌باشد.

«نهاية القول المفيد في علم تجويد القرآن المجيد» نوشته شیخ محمد مکی نصر جریسی شافعی (م ۱۳۲۲ هـ.ق) از کتب تحلیلی و مفید در دانش تجوید است. این اثر خلاصه ۲۴ اثر مشهور در علم تجوید است. آثاری چون «الوقف و الابتداء» از ابو عمرو دانی، «المقدمة الجزرية» از ابن جزی و مجموعه شروح هفت‌گانه‌ای که بر این مقدمه نوشته شده، «زاد القراء» از کمال الدین بن قوام الدین مرعشی، «الدرّ الیتیم فی علم التجوید» از برکوی، «المفید فی علم التجوید» از طیبی از منابع این کتاب می‌باشند.

کتاب شامل یک مقدمه، هشت باب و یک خاتمه است. مقدمه ۴ فصل و یک تتمه دارد. بیان حکم، حقیقت و ماهیت، موضوع، ثمره و فایده و غایت و هدف علم تجوید، بیان مراتب چهارگانه قرائت یعنی تحقیق، تدبیر، تدویر و ترتیل، بیان کارهای حرامی که بعضی قراء در قرائت قرآن بنا نهاده‌اند نظیر قرائت با الحان مطرب و دارای ترجیع، ترقیص، ترعید و...، بیان لحن جلی و خفی و حدّ و حکم این دو، تقسیم واجب در علم تجوید به واجب شرعی و واجب صناعی، بیان مخارج حروف و عدد آنها، معرفی دندان‌ها، بیان القاب حروف، صفات حروف نظیر جهر، همس، شدّه، رخاوه، و... و نیز صفات خفاء و غنّه، بیان احکام تفخیم و ترقیق، ادغام، اظهار، إخفاء و إقلاب، مدّ و قصر، از عمده مطالب کتاب است. از ویژگی‌های «النهاییه» جریسی، تحلیل‌های مفید، ارائه کامل مطالب، بیان اقوال و بالا بردن قدرت تحلیل مخاطب است.

«أبحاثُ فی علم التجوید» تألیف دکتر غانم قدوری الحمد از کتب مفید و تحلیلی پیرامون علم تجوید است. مؤلف در این کتاب به بررسی برخی از مسائل مربوط به علم تجوید پرداخته و موضوع این علم را با توجه به قصیده معروف ابومزاحم خاقانی بیان کرده است. به همین لحاظ بیان مباحث این علم را به زمان قبل از ابومزاحم و بعد از ایشان تقسیم‌بندی کرده و تألیفاتی را که در این زمینه وجود دارد نیز بیان کرده است. از طرف دیگر با توجه به اهمیت سه حرف «میم» و «نون» و «ضاد» مطالب کتاب را پیرامون این سه حرف ارائه نموده است (قدوری الحمد، ابحاث فی علم التجوید، ۱۴۲۲ق: ۱۰۷-۱۶۷). در بخش اول، علم تجوید و چگونگی رشد آن را بررسی شده و در ادامه روش کتاب‌های مربوط به آموزش قواعد تلاوت توضیح داده شده که در آنها مباحث مربوط به مخارج و صفات حروف چگونه بیان شده است. در قسمت دیگری از کتاب به ویژگی‌ها و صفات حرف «نون» اشاره شده و پس از بیان دیدگاه‌های مختلف و مناقشه در آنها، نتیجه‌نهایی ذکر شده است. در ادامه، همین روش را درباره حرف «میم» و حرف «ضاد» نیز ارائه گردیده است. در قسمت پایانی کتاب انحرافات نطقی و خطاهایی را که در لهجه‌های عربی وجود دارد مورد بررسی قرار گرفته و راه‌های علاج آن ذکر گردیده است. با توجه به اینکه این کتاب از منابع بسیار زیادی در علم تجوید استفاده نموده و دیدگاه‌های مختلف را مورد بررسی قرار داده، منبع ارزشمندی برای تألیف در علم تجوید می‌باشد.

اثری دیگری که غائم قدوری در زمینه تحلیل دانش تجوید ارائه نموده، کتاب «الدراسات الصوتیة عند علماء التجوید» است. وی مطالب کتاب را برای اخذ درجه دکتری از دانشکده ادبیات دانشگاه بغداد ارائه داده است.

از خصوصیات این اثر، استفاده از منابع اولیه و اصلی دانش تجوید، ذکر دیدگاه‌های مختلف و نقد و بررسی آنها، معرفی اجمالی کتاب‌های نوشته شده در علم تجوید همراه با نام مؤلف، موضوع کتاب و برخی از ویژگی‌های آنها، استفاده از آیات متعدد برای توضیح مطلب، بیان ارتباط علم تجوید با علوم قرآن و لغت‌شناسی و ارجاع به منابع دیگر جهت استفاده و مطالعه بیشتر است.

از همین نویسنده کتاب دیگری با عنوان «رسم المصحف» تألیف شده است که از سوی انتشارات دار عمار در شهر عمان در سال ۱۴۲۵ قمری به چاپ رسیده است. این کتاب از منابع مهم علم الرسم به شمار می‌آید.

«البرهان فی تجوید القرآن» به قلم محمد صادق قمحاوی و ترجمه دکتر سید محمد باقر حجتی در زمره کتب تحلیلی دانش تجوید به شمار می‌آید. گاه نیز تعلیقاتی از دکتر حجتی بر کتاب افزوده شده است. عنوان فارسی کتاب «تجوید قرآن کریم» است. محتوای این کتاب نوعاً بر اساس دیدگاه‌های شمس الدین محمد بن محمد معروف به «ابن جزری» مقری، محدث و فقیه شافعی متوفای ۸۳۳ قمری است. کتاب شامل بخش عمده‌ای از مسائل مربوط به تجوید قرآن کریم است، اما به شکل فشرده تحریر شده است. شرح متن کتاب به صورت پاورقی در کتاب آمده است. تعریف تجوید، حکم تجوید، موضوع تجوید، فضل و شرف و اهمیت علم تجوید، واضح و بنیانگذار علم تجوید، فایده تجوید، حکم استعاذه، احکام نون ساکنه و تنوین، احکام میم ساکنه، حکم لام «ال» و لام «فعل» و لام «حرف»، مخارج حروف هجاء، صفات و خصوصیات حروف هجاء، تفخیم و ترقیق و غیره از مطالب موجود در این کتاب می‌باشد.

آیت الله علامه شیخ عبدالحسین فاضل گروسی (م ۱۳۲۴ ش) از علمای امامیه، کتابی با عنوان «تجوید استدلالی» فراهم آورده است. این کتاب شرح نسبتاً مبسوط و گسترده‌ای بر «درة النظمیه» مرحوم ملازمان است. وی ضمن بیان قواعد و اصول تجوید و اهمیت آن به مطالب گوناگون جنبی نیز پرداخته است. این کتاب در نوع خود از کتب استدلالی و تحلیلی تجوید به شمار می‌آید.

یکی دیگر از کتب تحلیلی تجوید، کتاب «تجوید جامع» اثر ابراهیم پورفرزب (مولایی) از اساتید تجوید معاصر است. وی در مباحث کتاب، قرائت عاصم از طریق شاطبیه، روایت‌های حفص و شعبه را پیگیری کرده و در موارد لزوم در پانویس از طریق طیبیه النشر مطالب کتاب را تکمیل نموده است. در انتهای کتاب نیز باب توضیح فرش الحروف را مفصل بیان نموده است.

«پژوهشی در علم تجوید» عنوان کتابی است که توسط ابوالفضل علامی به نگارش در آمده است. در این کتاب، تمام مباحث دانش تجوید به صورت توصیفی ارائه گردیده است. از ویژگی‌های این اثر، همراه بودن برخی از مباحث دانش آواشناسی به صورت مختصر است. نویسندگان در برخی مواقع، تحلیل‌های خوب و مفیدی در ضمن مطالب کتاب عرضه کرده است. این کتاب را می‌توان در زمره کتب تحلیلی به شمار آورد و به لحاظ همراه بودن مطالب آواشناسی، می‌توان جزء تحقیقات تطبیقی دانست.

۲-۵-۲- کتب غیر تحلیلی (توصیفی)

توجه به مباحث کاربردی و آموزش علم تجوید بدون مد نظر قرار دادن مباحث تحلیلی به جهت استفاده بهتر نوآموزان و فراگیران باعث شده است تا بسیاری از کتاب‌های آموزشی، مباحث تحلیلی را کنار گذارند یا از آوردن مباحث تحلیلی غیر ضروری در امر یادگیری خودداری کرده و در صورت نیاز از تحلیل و استدلال استفاده نمایند. در ادامه به معرفی چنین آثاری می‌پردازیم.

«التجديد فى الإتقان و التجويد» اثر احمد محمود عبد السمیع الشافعی الحفیان در زمره این کتب قرار می‌گیرد که در آن مطالب بدون بسط غیر ضروری ارائه شده است.

«تیسیر احکام التجويد» تألیف یحیی الغوثانی از مختصرترین تألیفات در علم تجوید است. این کتاب برای نوآموزان به صورت پرسش و پاسخ تهیه شده است. این اثر با مقدمه مؤلف شروع و سپس تعریف علم تجوید از نظر لغت و اصطلاح ادامه می‌یابد و در ادامه، احکام نون ساکنه و تنوین، احکام میم ساکنه، احکام مد و انواع آن و اقسام مد لازم آورده شده است. از نقائص این کتاب، عدم توجه به مخارج و صفات حروف است.

غوثنانی اثر دیگری با عنوان «علم التجويد» از خود ارائه نموده که در آن علاوه بر آموزش مباحث تجویدی، استدلال‌ها و نقدهایی بر اقوال بزرگان تجوید بیان کرده است. ساختار کتاب حاصل جلسات تخصصی و درسی مؤلف در کشورهای اسلامی و غیر اسلامی پیرامون قواعد تجویدی و قرائات و حفظ قرآن می‌باشد که پس از مناظره با علمای بزرگ تجوید و قرائت شکل گرفته است. این کتاب به لحاظ آموزشی برای نوآموزان مناسب نیست بلکه برای مراحل میانی دانش تجوید، مفیدتر است. از سوی دیگر، استدلال‌های موجود در آن، از عمق زیادی برخوردار نیست؛ لذا برای مراحل نهایی تجوید نیز مناسب نمی‌باشد. اساتید قرآن می‌توانند از این کتاب در امر تدریس و افزایش معلومات بهره‌های خوبی کسب نمایند؛ از این رو، این کتاب به نوعی کتاب تجوید توصیفی و کاربردی نیمه استدلالی شباهت دارد.

اعتقاد به وجود نه نوع مد، هفده مخرج تلفظ حروف، تقسیم حروف به اصلی و فرعی و تقسیم حرف به پنج قسم در هنگام تلفظ، برخی از دیدگاه‌های وی در دانش تجوید است. (غوثنانی، علم التجويد، ۱۴۲۵ق: ۴۵، ۶۳ و ۱۱۶).

«العمید فی علم التجوید» نوشته شیخ محمود علی بستّه، استاد بخش قرائات دانشکده زبان عربی دانشگاه الأزهر از کتب توصیفی نیمه استدلالی در زمینه تجوید است. این کتاب توسط محمد الصادق القمحاوی از علمای الأزهر شرح، تعلیق، ضبط و تحقیق شده است و در سال ۱۴۲۵ قمری با عنوان «فتح المجید شرح کتاب العمید فی علم التجوید» منتشر شده است. کتاب مشتمل بر گفتاری از محقق کتاب، مقدمه مؤلف و ۲۷ درس، بخش تمرینات عمومی و نیز یک خاتمه می‌باشد.

از نمونه‌های دیگر کتب کاربردی، کتاب «تجوید عمومی» به قلم سید جواد سادات فاطمی به زبان فارسی است. این کتاب نیز با پرهیز از ارائه مطالب مفصل، زمینه را برای یادگیری هر چه بهتر این دانش برای علاقه‌مندان فراهم نموده است.

«تیسیر علم التجوید للمبتدین» تألیف ابوعبد الرحمن مصطفی حسین جهت آشنایی مبتدیان با علم تجوید و روخوانی قرآن است. این کتاب شامل مقدمه مؤلف و هفده درس می‌باشد. عبارات و اصطلاحات آسان، روش ساده و بدون پیچیدگی در ارائه مطالب و عدم اختلال به مواد علمی کتاب با استدلال به احادیث صحیح و عدم تعرض به اختلافات و اقتضای بر اقوال راجح، از ویژگی‌های آن است. جهت فهم بیشتر در هر درس مثال‌ها و سؤال‌هایی مطرح و جواب داده شده و در آخر تمرین‌هایی ذکر شده است.

«حلیة القرآن» اثر سید محسن موسوی بلده، نامی آشنا برای اساتید و علاقه‌مندان به فراگیری دانش تجوید است. این کتاب در دو سطح یک و دو برای آموزش دانش تجوید طراحی شده است. شیوه نگارش این کتاب به روشی گویا و آسان مباحث مهم تجوید قرآن را بیان کرده است. نویسنده در ابتدا مسئله قرائت را توضیح می‌دهد و از آنجا که مسئله وقف و شناخت آن در تلاوت قرآن نقش مهمی دارد، این موضوع را نیز بررسی کرده است. در فصل هفتم که مهم‌ترین فصل کتاب است، مباحث مربوط به تجوید را شروع و موضوعاتی همچون مخارج و صفات حروف، ادغام و احکام نون و میم ساکن را تشریح نموده است. از ویژگی‌های این کتاب آن است که در پایان هر بحث ذیل عنوان سؤالات و تمرینات، تعدادی سؤال از مطالب مهم درس آورده شده است. همچنین اکثر اصطلاحات مورد بحث را ترجمه و معنا کرده است و برای توضیح مطالب مثال‌های متعددی از آیات قرآن آورده است.

عبد الشکور فلاح از نویسندگان کشور افغانستان، کتابی در زمینه تدریس تجوید کاربردی با عنوان «زینة القرآن» تألیف نموده است. مؤلف که مدت‌های زیادی در علم تجوید تدریس نموده با روشی نو و جدید مطالب علم تجوید را در این کتاب آورده است. قرار دادن تمرین در پایان هر درس، ارائه جدولی دسته‌بندی مباحث، معنا کردن واژه‌های مربوط از نظر لغت و اصطلاح در ابتدای هر درس، آدرس‌دهی به منابع دیگر در پاورقی، استفاده از آیات فراوان به عنوان شاهد مثال و نقد و بررسی دیدگاه‌های مختلف از ویژگی‌های بارز کتاب است. یکی از بخش‌های ارزشمند کتاب، بخش چهارم است که در آن پیرامون صوت و لحن سخن گفته و راهکارهای عملی درباره کیفیت صدا در هنگام تلاوت قرآن ذکر شده است.

کتاب‌های زیادی در حیطه کتب کاربردی اعم از کاربردی محض یا نیمه استدلالی قرار می‌گیرند. برخی از آنها به قرار ذیل است:

۱- «قواعد التجوید علی روایة حفص عن عاصم» نوشته عبد العزیز عبد الفتاح. وی از اساتید و قاریان معروف دانشگاه شهر مدینه می‌باشد. در این کتاب قواعد تجوید بر اساس روایة حفص از عاصم توضیح داده شده است.

۲- «سر البیان فی علم القرآن یا تجوید کامل استدلالی» نوشته حسن بیگلری. این کتاب پیرامون برخی از موضوعات علوم قرآنی نوشته شده است. مؤلف مجموعه مطالب این کتاب را که در ایام هفته در مجالس قرائت قرآن بیان می‌کرده، آورده است.

۳- «اطلس تجوید دروس نظریه و مرئیة» با تلاش علمی دکتر ایمن رشدی سوید و تلاش هنری دکتر عادل ابراهیم ابوشعر شکل یافته است. در این کتاب با روش جدیدی تمام مطالب کاربردی تجوید، تصویرسازی شده است و در قالب تصاویری رنگی، واضح و زیبا، یادگیری تجوید را برای مخاطبان آسان نموده است.

۲-۶- کتب شرح

۱۳۹

اهمیت برخی از آثار تجویدی و رویکرد عامه مردم و علاقه‌مندان به دانش تجوید، سبب شده تا دانشمندان تجوید بر این کتب شروخی را به نگارش در آورند.

یکی از آثار گران‌بها در عرصه تجوید قصیده خاقانی است. بر این اثر شرح‌هایی از سوی دانشمندان به نگارش در آمده است. از جمله این شروح، اثر أبو عمرو عثمان بن سعید دانی (م ۴۴۴ هـ. ق) از دانشمندان بزرگ و کثیر التالیف است. وی در مقدمه خود، رویکرد مثبت

مردم به اشعار خاقانی، توجه اهل قرآن به آن، گرایش به حفظ اشعار در بین مردم، بلاغت و سبک زیبای آن و جایگاه خاقانی در میان اهل علم و اخلاق وی را از عوامل شرح این اثر می‌داند (قدوری الحمد، اباحت فی علم التجوید، ۱۴۲۲ق: ۳۸).

«هدی المجید» نام اثری است از جمال محمد شرف، در شرح دو قصیده خاقانی و سخاوی در تجوید که توسط دار الصحابه للتراث در طنطا، به زیور طبع آراسته شده است. نویسنده در ابتدای شرح به جهت بیان ارزش تجوید، رساله‌ای فقهی درباره احکام تجوید از خلف الحسینی را عیناً نقل کرده است.

مقدمه جزیره نیز از قصیده‌های پرشرح در میان دانشمندان تجوید است. ملا علی قاری، علی بن محمد هروی (م ۱۰۱۴ هـ. ق) شرحی وسیع با عنوان «المنح الفکریه» را بر مقدمه جزیره نوشته است. این شرح با حاشیه‌های ابو یحیی زکریای انصاری، در سال ۱۳۶۷ قمری در مصر منتشر شد.

برخی از شروح مهمی که بر مقدمه جزیره صورت پذیرفته است، به قرار ذیل است:

۱- «الحواشی المفهمه فی شرح المقدمه» از ابوبکر احمد بن محمد جزری، پسر ابن جزری (م ۸۲۹ هـ. ق).

۲- «الطرازات المعلمه فی شرح المقدمه» از عبد الدائم بن علی الازهری الحیدری (م ۸۷۰ هـ. ق).

۳- «الحواشی الازهریه فی حل الالفاظ المقدمه الجزیره» از شیخ خالد بن عبد الله الازهری (م ۹۰۵ هـ. ق).

۴- «الآلی السنیه فی شرح المقدمه الجزیره» از احمد بن محمد بن ابی بکر قسطلانی (م ۹۲۳ هـ. ق).

۵- «شرح المقدمه الجزیره» از عصام الدین احمد بن مصطفی، معروف به طاش کبری زاده (م ۹۶۸ هـ. ق) (اقبال، فرهنگنامه علوم قرآن، ۱۳۸۵: ۱۴۱؛ زویدات، «خاستگاه اصطلاحات تجویدی»، ۱۳۹۲: ۳۵۵).

از شرح‌های مهم این قصیده، شرح ابراهیم بن سعید دوسری از اساتید دانشگاه محمد بن سعود با عنوان «شرح المقدمه الجزیره» است. وی در مقدمه کتاب به جایگاه ابن جزری و اثر او در میان دانشمندان اشاره نموده و روش خود را تبیین کرده است.

۷-۲- کتب اصطلاحات تجویدی

دانش تجوید مانند هر دانش دیگری دارای اصطلاحاتی مخصوص به خود می‌باشد. راه ورود به هر دانشی فهم اصطلاحات آن دانش است. بر همین اساس، نگارش کتاب‌هایی با موضوع اصطلاحات مرتبط با دانش تجوید، مورد توجه برخی از مؤلفان قرار گرفته است.

کتاب «اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات» نوشته احمد محمود عبد السمیع شافعی حفیان از دانشمندان معاصر، از جمله کتاب‌های موفق در این باره است. مؤلف در این کتاب مهم‌ترین اصطلاحات مربوط به دو دانش تجوید و قرائت را از کتاب‌های مختلف جمع آوری نموده و به شرح و بسط آنها پرداخته است تا بدین وسیله دسترسی به این اصطلاحات را آسان گرداند. وی در این زمینه حدود ۶۲ اصطلاح را شرح نموده است. «معجم المصطلحات فی علمی التجوید و القرائات» از دیگر کتبی است که در آن به تبیین اصطلاحات دانش تجوید و قرائات پرداخته شده است. این کتاب توسط ابراهیم ابن سعید دوسری تدوین شده و در سال ۱۴۲۵ق. نشر یافته است. در این کتاب در حدود ۶۵۸ اصطلاحات مورد بحث قرار گرفته است.

از کتبی که در ضمن آنها به اصطلاحات دانش تجوید نیز اشاره شده است، می‌توان به این کتب اشاره نمود:

- ۱- «معجم مصطلحات علم القرائات القرآنیة» نوشته دکتر عبد العلی مسؤل. این کتاب توسط دار السلام قاهره در سال ۲۰۰۷ میلادی به چاپ رسید.
- ۲- «مختصر العبارات لمعجم مصطلحات القرائات» نوشته‌ای دیگر از ابراهیم ابن سعید دوسری است که توسط دار الحضاره در سال ۱۴۲۹ قمری در ریاض به چاپ رسیده است. در این کتاب ۴۷۴ اصطلاح آورده شده است.

۸-۲- کتب تجویدی امامیه

عمده منابع مهمی که در دانش تجوید از منابع کهن و قدیمی معرفی می‌شوند، از کتب اهل سنت به حساب می‌آیند که بسیاری از آنها در مقاله حاضر مورد بررسی قرار گرفت. این امر به دلیل آن است که تحقیقی جامع درباره آثار تجویدی علماء و بزرگان شیعه صورت نگرفته است. آیت الله مرعشی نجفی در مقدمه‌ای گرانسنگ بر یکی از کتب تجویدی، برخی از آثار بزرگان این علم در میان شیعه را معرفی نموده است. به عنوان بخش پایانی، خلاصه‌ای از مطالب ایشان ارائه می‌گردد تا زمینه‌ای برای تحقیق در این عرصه نیز فراهم گردد.

بزرگانی که وی در مقدمه آن کتاب نام می‌برد، عبارت‌اند از: عماد الدین علی استرآبادی از قراء عصر صفوی، علامه ملا مصطفی قاری معاصر صفویه و صاحب کتاب «تحفة القراء»، ملا مختار قاری اعمی اصفهان، شیخ مهذب الدین احمد بن عبد الرضا کاشانی صاحب کتاب «تجوید القرآن»، امیر محمد رضا ابن امیر قاسم حسینی قزوینی جد سادات تقوی قزوین و از علمای عهد صفوی، شیخ ابومحمد فتح الله بن علوان کعبی الدورقی (م ۱۱۳۰ هـ.ق)، شیخ محمد علی زاهدی گیلانی متخلص به حزین (م ۱۱۸۱ هـ.ق)، حاج ملا محمد جعفر استر آبادی معروف به شریعتمدار از اکابر علمای اعلام، سید حسین سید العلماء نقوی کهنوی، ملا محمد مؤمن جزایری ساکن شیراز در عهد صفویه و صاحب کتاب «طیف الخيال»، حاج شیخ عبد الرحیم انصاری تبریزی معروف به سلطان القراء در عهد ناصر الدین شاه قاجار، حاج شیخ عبد النبی امام جمعه شیراز (م ۱۳۵۴ هـ.ق) صاحب کتاب «تحفة المؤمنین» در علم تجوید و از مشایخ روایت علامه مرعشی نجفی در علم قرائت، سید علی محمد بن محمد نقوی هندی (م ۱۳۱۲ هـ.ق)، حاج سید محمود (حافظ و قاری) ابن سید محمد بن مهدی حسینی تبریزی صاحب کتاب «جواهر القرآن» تألیف شده به سال ۱۲۸۷ قمری از اساتید والد علامه مرعشی نجفی (مظلومی، پژوهشی پیرامون آخرین کتاب الهی، ۱۴۰۳: ق/۲، ۶۵).

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گذشت می‌توان به نتایج ذیل اشاره نمود:

۱- به نظر می‌رسد با توجه به کثرت کتب تجویدی مقاله حاضر نتواند تمامی تألیفات را مورد بررسی قرار دهد، اما نکته‌ای که درباره خلل‌های موجود در این زمینه می‌توان برداشت کرد، آن است که تألیف کتب بر اساس سطح مخاطبان به لحاظ سنی و قدرت یادگیری و سبک‌شناسی تألیفات تجوید براساس قرن یا شخصیت مؤلفان، بررسی دیدگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) در عرصه دانش تجوید، تأثیر دانش تجوید در دانش‌های لغت و زبان‌شناسی، ادبیات اعم از صرف و نحو خصوصاً بلاغت، قرائات، آواشناسی و بررسی آثار شیعه در زمینه دانش تجوید از گذشته تا کنون، از عرصه‌های نو جهت تحقیق و بررسی در میان کتب تجویدی به شمار می‌آید.

۲- رویکرد غالب در قرون اولیه برای تألیف کتب تجویدی، رویکرد تحلیلی بوده است، اما در قرون اخیر، رویکرد تطبیقی و آموزشی به رویکردی غالب تبدیل شده است.

- ۳- شروع تألیفات اختصاصی مرتبط با تجوید از قرن چهارم آغاز شده است.
- ۴- کتب توصیفی و کاربردی را می‌توان به دو قسم توصیفی محض و توصیفی نیمه استدلالی تقسیم نمود.
- ۵- کتب منظوم تجویدی از تأثیر گذارترین منابع در جهت رشد تألیفات و فراگیری دانش تجوید به شمار می‌آید.
- ۶- در موضوع اصطلاحات تجویدی، کتابی جامع که به طور خاص به اصطلاحات دانش تجوید پرداخته و آنها را مورد تحلیل قرار داده باشد، ارائه نشده است.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: مکارم شیرازی، ناصر، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۳ ش.
۲. فهمی حجازی، محمود، زبان شناسی عربی، ترجمه سیدی، سید حسین، تهران: سمت - به نشر، ۱۳۷۹ ش.
۳. ابن اسماعیل بن ابراهیم، عبد الرحمن، إبراز المعانی من حرز الأمانی فی القرائات السبع، بیروت: دارالکتب العلمیة، بی تا.
۴. ابن جزری، محمد بن محمد، النشر فی القرائات العشر، بیروت: دارالکتب العلمیة، بی تا.
۵. ابن جزری، محمد بن محمد، التمهید فی تجوید القرآن، بیروت: موسسه الرساله، ۱۴۲۱ ق.
۶. ابن جزری، محمد بن محمد، غایة النهاية فی طبقات القراء، بیروت: مکتبة ابن تیمیة، ۱۳۵۱ ش.
۷. ابن درید، محمد بن حسن، جمهرة اللغة، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۸ م.
۸. ابن سراج، محمد بن سری، الأصول فی النحو، قاهره: مکتبة الثقافة الدینیة، بی تا.
۹. ابن سینا، حسین بن عبدالله، مخارج الحروف، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸ ش.
۱۰. ابن عبد الفتاح القاری، عبد العزیز، قواعد التجوید علی رواية حفص عن عاصم، بیروت: موسسة الرساله، ۱۴۲۲ ق.
۱۱. ابن جنی، عثمان بن جنی، سر صناعة الإعراب، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ دوم، بی تا.
۱۲. ازهری، ابومنصور محمد بن احمد، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.
۱۳. استر آبادی، رضی الدین، شرح شافیه ابن الحاجب، بیروت: دارالکتب العلمیة، بی تا.
۱۴. اقبال، ابراهیم، فرهنگ نامه علوم قرآن، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۵ ش.
۱۵. بسّة، محمود علی و قمحاوی، محمد صادق، فتح المجید شرح کتاب العمید فی علم التجوید، اسکندریه: دارالعقیده، ۱۴۲۵ ق.
۱۶. بشر، کمال، علم الاصوات، قاهره: دار غریب، ۲۰۰۰ م.
۱۷. بیگلری، حسن، سر البیان فی علم القرآن، بی جا: کتابخانه سنائی، چاپ پنجم، بی تا.
۱۸. یورفرزب (مولایی)، ابراهیم، تجوید جامع، تهران: سمت، ۱۳۷۴ ش.
۱۹. جریسی، محمد مکی نصر، نهاية القول المفید فی علم تجوید القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۳ ق.
۲۰. حبیبی، علی و شهیدی پور، محمد رضا، روان خوانی و تجوید قرآن کریم، قم: ۱۳۷۳ ش.
۲۱. حقیان، احمد محمود عبد السمیع الشافعی، التجوید فی الإتقان و التجوید، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۴ ق.
۲۲. الحقیان، احمد محمود عبد السمیع الشافعی، اشهر المصطلحات فی الاداء و علم القرائات، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۲ ق.

۲۳. خرمشاهی، بهاء الدین، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران: ناهید، چاپ سوم، ۱۳۸۹ش.
۲۴. خلیفه ابوبکر، یوسف، اصوات القرآن کیف تتعلمها و نعلمها، خارطوم: مکتبه الفکر الاسلامی، ۱۳۹۲ق.
۲۵. دوسری، ابراهیم بن سعید، شرح المقدمة الجزریه، الرياض: دار الحضاره، ۱۴۲۵ق.
۲۶. دوسری، ابراهیم بن سعید، مختصر العبارات لمعجم مصطلحات القرائات، الرياض: دار الحضاره، ۱۴۲۹ق.
۲۷. دوسری، ابراهیم بن سعید، معجم المصطلحات فی علمی التجوید و القرائات، الرياض: دارالحضاره، ۱۴۲۵ق.
۲۸. رشدی سوید، ایمن و ابو شعر، عادل ابراهیم، اطلس تجوید، دروس نظریه مرثیه، دمشق: دار الفوئانی للدراسات القرآنیه، چاپ دوم، ۱۴۲۹ق.
۲۹. سادات فاطمی، سید جواد، تجوید عمومی، مشهد مقدس، به نشر، چاپ سوم، به نشر.
۳۰. ستوده نیا، محمد رضا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، تهران: رازین، ۱۳۷۸ش.
۳۱. سخاوی، علی بن محمد بن عبد الصمد، جمال القراء و کمال الإقراء، بیروت: مؤسسة الکتب الثقافیه، ۱۴۱۹ق.
۳۲. سیبویه، عمرو بن عثمان، کتاب سیبویه و یلیه تحصیل عین الذهب من معدن جوهر الأدب فی علم مجازات العرب، بیروت: مؤسسه اعلمی، چاپ سوم، بی تا.
۳۳. سیوطی، عبد الرحمان ابن ابی بکر، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دار الکتب العربی، چاپ دوم ۱۴۲۱ق.
۳۴. سیوطی، عبد الرحمان ابن ابی بکر، همع الهوامع فی شرح جمع الجوامع فی النحو، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۳۵. سیوطی، عبد الرحمان ابن ابی بکر، المزهر فی علوم اللغه و انواعها، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۶ق.
۳۶. شاطبی، قاسم بن فیره بن خلف بن احمد، حرز الأمانی و وجه التهانی فی القرائات السبع، القاهرة: مکتبه الازهر الشریف، بی تا.
۳۷. شرتونی، رشید، مبادئ العربیة فی الصرف و النحو، قم: دار العلم، چاپ سوم، ۱۳۸۷ش.
۳۸. شرف، جمال محمد، الهدی المجید، طنطا: دارالصحابه للتراث، بی تا.
۳۹. صالح، صبحی، دراسات فی فقه اللغه، بیروت: دار العلم للملایین - نشر ادب الحوزه، چاپ نهم، بی تا.
۴۰. ضالع، محمد الصالح، التجوید القرآنی، قاهره: دار غریب، ۲۰۰۲م.
۴۱. عکبری، عبدالله بن حسین، اللباب فی علل البناء و الإعراب، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیة، بی تا.
۴۲. علامی، ابوالفضل و سفیدرو، صفر، درآمدی بر علم تجوید، قم: مؤسسه فرهنگی، حضور، ۱۳۷۶ش.
۴۳. علامی، ابوالفضل، پژوهشی در علم تجوید، قم: زمزم هدایت، چاپ پنجم، ۱۳۸۹ش.
۴۴. غوثانی، عبد الرزاق، تیسیر أحكام التجوید، دمشق: دارالغوثانی، چاپ چهارم، ۱۴۲۷ق.
۴۵. الغوثانی، یحیی عبد الرزاق، علم التجوید، دمشق: دارالغوثانی، چاپ چهارم، ۱۴۲۵ق.
۴۶. فاضل گروسی، تجوید استدلالی، تهران: نشر شفا، ۱۳۷۴ش.

۴۷. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: نشر هجرت، چاپ دوم، ۱۴۰۹ ق.
۴۸. فلاح، عبد الشکور، زینة القرآن، مشهد: آستان قدس، ۱۳۸۳ ش.
۴۹. قاری هروی، علی بن محمد، المنح الفکریه، قاهره: شرکه مکتبه و مطبعه المصطفی الحلبي و اولاده بمصر، چاپ دوم، ۱۳۶۷ ق.
۵۰. قاسمی، علی، آموزش قرائت قرآن ۱، قم: مرکز مدیریت حوزه های علمیه، ۱۳۹۳ ش.
۵۱. قدوری الحمد، غانم، أبحاث فی علم التجويد، عمان: دار عمار، ۱۴۲۲ ق.
۵۲. قدوری الحمد، غانم، رسم المصحف، عمان: دار عمار، ۱۴۲۵ ق.
۵۳. قدوری الحمد، غانم، دراسات صوتیه عند علماء التجويد، عمان: دار عمار، ۱۴۲۴ ق.
۵۴. قمحاوی، محمد صادق، البرهان فی تجويد القرآن، ترجمه سيد محمد باقر حجتی، تهران: سمت، ۱۳۸۱ ش.
۵۵. میرد، محمد بن یزید، المقتضب، بیروت: دار الکتب العلمیه، بی تا.
۵۶. مسئول، عبدالعلی، معجم مصطلحات علم القرائات القرآنیه، قاهره: دار السلام، ۲۰۰۷ م.
۵۷. مصطفی حسین، ابو عبد الرحمن، تیسیر علم التجويد، قاهره: مکتبه عباد الرحمن - مکتبه العلوم و الحكم، ۱۴۲۷ ق.
۵۸. مظلومی، رجبعلی، پژوهشی پیرامون آخرین کتاب الهی، تهران: آفاق، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۵۹. معرفت، محمد هادی، علوم قرآنی، قم: مؤسسه فرهنگی التمهید، چاپ چهارم، ۱۳۸۱ ش.
۶۰. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۵ ق.
۶۱. مکی بن أبی طالب القیس، الرعاية لتجويد القراءة و تحقیق لفظ التلاوة، دمشق: دار المعارف للطباعة، ۱۳۹۳ ق.
۶۲. موسوی بلده، سید محسن، حلیه القرآن سطح دو، تهران: انتشارات احیاء کتاب، چاپ چهل و یکم، ۱۳۸۵ ش.
۶۳. نیریانی، عبدالبدیع، الجوانب الصوتیه فی کتب الاحتجاج للقرائات، دمشق: دارالغوثانی، ۱۴۲۷ ق.
۶۴. واسطی، عبد الله بن عبد المؤمن، الكنز فی القرائات العشر، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیه، ۱۴۲۵ ق.

۶۵. زویدات، شجاع، «پژوهشی در خاستگاه اصطلاحات تجویدی»، مجموعه مقالات و سخنرانی ها، مرکز طبع و نشر قرآن کریم، تهران، ص ۳۲۹-۳۶۴، ۱۳۹۲ ش.
۶۶. ستوده نیا، محمدرضا، «خاستگاه و تطور علم تجوید»، مجموعه مقالات و سخنرانی ها، مرکز طبع و نشر قرآن کریم، تهران، ص ۱۶۷-۱۹۰، ۱۳۹۲ ش.
۶۷. شهیدی پور، محمد رضا، «خاستگاه اصطلاحات تجوید و فهرست منابع»، مجموعه مقالات و سخنرانی ها، مرکز طبع و نشر قرآن کریم، تهران، ص ۲۳۳-۲۵۰، ۱۳۹۲ ش.